

Η “βιασύνη των πολιτισμών”, Ορθοδοξία και η ανακατασκευή του συνόρου της Δύσης.

του π. Β. Θερμού, από το [Άρδην](#) τ. 17, Δεκέμβριος 1998 – Ιανουάριος 1999.

Το άρθρο που ακολουθεί γράφτηκε στις Η.Π.Λ, όπου βρισκόμουν το 1997, και στάλθηκε στο περιοδικό Foreign Affairs. Το βρήκαν “ενδιαφέρον και καλά ανεπτυγμένο” αλλά επικαλέσθηκαν έλλειψη χώρου για τη δημοσίευση του. Ο αναγνώστης πρέπει να θυμάται ότι το άρθρο γράφτηκε στ’ Αγγλικά, ειδικά για το αμερικανικό κοινό, και δεν προσπαθεί να χρησιμοποιήσει γνωστά στον Έλληνα αναγνώστη θεολογικά και πολιτιστικά σχήματα, αλλά να ανατρέψει προκαταλήψεις τις οποίες η κυκλοφορία του βιβλίου ενίσχυσε. Οι παραπομπές στις σελίδες είναι από την αμερικανική έκδοση και αναφέρονται τόσο στο πρώτο κείμενο τον 1993, όσο και στο βιβλίο που κυκλοφόρησε το 1996. Ο τίτλος (The Dash of Civilizations and the Remaking of West Borders) αποτελεί παράφραση του τίτλου του Huntington (The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order).

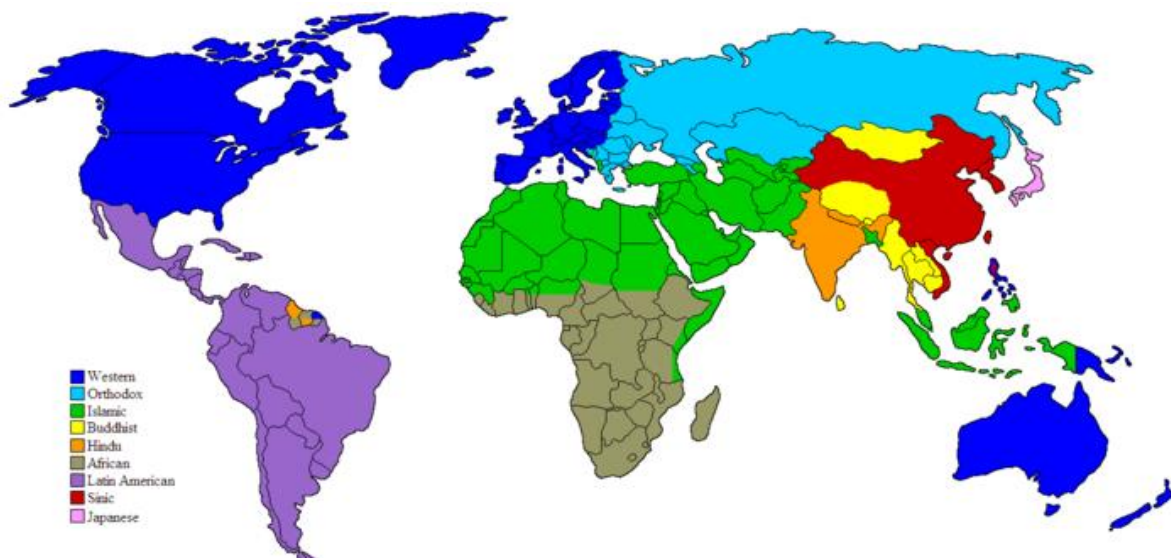
Αυτή είναι μια μη συστηματική απάντηση σε κάποιες από τις ιδέες του καθηγητού Χάντιγκτον, όπως αυτές εκφράζονται στο άρθρο του που δημοσιεύτηκε στο «Foreign Affairs», το 1993, και στο ευρέως γνωστό και

συζητημένο βιβλίο του Η σύγκρουση των πολιτισμών και η αναδιαμόρφωση της παγκόσμιας τάξης. (The clash of civilizations and the remaking of world order). Ένα μικρό απόσπασμα δημοσιεύτηκε στο ίδιο περιοδικό επίσης. Η απάντησή μου είναι απλά μια αντίδραση κι όχι μια επιστημονική κριτική διότι δεν είμαι ειδικός στο θέμα.

Ο Χάντιγκτον δικαιολογημένα βρήκε τον εαυτό του στο κέντρο του δημόσιου ενδιαφέροντος, δεδομένου ότι διέκρινε με οξυδέρκεια στα πρόσφατα διεθνή γεγονότα το πολιτιστικό στοιχείο να επιστρέφει σε διαφορετικές μορφές αλλά τις περισσότερες φορές σαν ένας εφιάλτης. Δικαιολογημένα επαινέθηκε ότι έχει αποδώσει σ' αυτό ιδιότητες που συμβάλλουν στον σχηματισμό εθνικής ταυτότητας, στον συνασπισμό λαών, στον καθορισμό εθνικής προοπτικής, στον προσδιορισμό εθνικής πολιτικής κ.λπ.

Προφανώς δεν είναι ασήμαντη επιτυχία να συγκεντρώσει κανείς και να επανοργανώσει δεδομένα μέσα από την τεράστια αφθονία και ποικιλία της παγκόσμιας πληροφορίας. Ο συγγραφέας θα έπρεπε επίσης να πιστωθεί και με τις συνδέσεις των πολιτισμών με τη θρησκεία και με την οικονομία τις οποίες αναλαμβάνουν.

Αυτοί που είναι ειδήμονες στην επιστήμη του σίγουρα θ' ανακαλύψουν περισσότερες αρετές και θα μπορέσουν να εντοπίσουν τις υπηρεσίες που το βιβλίο προσφέρει στη μελλοντική έρευνα. Ο σκοπός μου περιορίζεται στο να σχολιάσω αδυναμίες που φαίνονται αναγνώσιμες ακόμη και από ένα μη ειδικό αλλά σκεπτόμενο άνθρωπο.

Τα πρώτα προβλήματα είναι μεθοδολογικά. Ο Χάντιγκτον, για να ονομάσει τους πολιτισμούς, μετράει θρησκείες. Αλλά όταν προχωρεί για να υποστηρίξει τις θεωρίες του, μνημονεύει αποκλειστικά συμπεριφορές κυβερνήσεων. Συμπίπτουν αυτά; Θα έπρεπε να θεωρούμε τις κυβερνήσεις ως τους πραγματικούς φορείς του πνεύματος των πολιτισμών; Ποιες είναι οι στοιχειώδεις μονάδες με τις οποίες οι πολιτισμοί δρουν, εκδηλώνουν τον εαυτό τους και συγκρούονται μεταξύ τους; Αυτές είναι σοβαρές ερωτήσεις που δεν μπορούν να αγνοηθούν χωρίς να προκαλέσουν σοβαρά τραύματα στη επιστημονική εγκυρότητα.

Μπορώ να υποθέσω ότι, μερικές φορές, οι κυβερνήσεις οδηγούν τους λαούς και τους διαμορφώνουν πολιτιστικά ενώ σε άλλες περιπτώσεις οι κοινωνίες βρίσκονται σε μεγάλη δυσαρμονία με τους ηγέτες τους και τους πιέζουν ν' ακολουθήσουν. Το ν' αποφασίσει κανείς ποιος είναι ο πραγματικός πληρεξούσιος, συχνά απαιτεί μια επισταμένη μελέτη των τοπικών συνθηκών. Κατά τη γνώμη μου, αυτή η μελέτη έπρεπε να περιλάβει πολιτικά κόμματα, πανεπιστήμια, βιβλία, περιοδικά (και επιστημονικά και για το κοινό), τύπο, εκκλησιαστικές ομάδες, κινήσεις τέχνης κ.λπ. Εάν ο πολιτισμός επιδρά στην πολιτική, η δεύτερη ποτέ δεν παράγεται από τους πολιτικούς πριν διαμορφωθεί με κάποιον τρόπο από τα δυναμικά της κοινωνίας. Φοβάμαι ότι, στο βιβλίο, το πλεονέκτημα της εξερευνήσεως του δάσους αντισταθμίζεται από την απώλεια μερικών σημαντικών δέντρων.

Ένα άλλο σημαντικό θέμα είναι εκείνο της χρήσεως των πολιτισμών ως άλλοθι για να διαμορφωθούν εθνικές ταυτότητες, να γίνουν νέες συμμαχίες, να κερδηθεί οικονομική ισχύς ή για άλλους σκοπούς. Είναι τότε ο πολιτισμός ο μαχητής ή το όπλο; Είναι αυτό μια πραγματική σύγκρουση πολιτισμών ή μια σύγκρουση ηγετών ή εθνών στο όνομα της πιο προσιτής και πιο παραδεκτής σημαίας της εποχής μας, δηλ. των πολιτισμών;

Εν πάση περιπτώσει το βιβλίο του Χάντιγκτον φιλοδοξεί να καλύψει την ανάγκη μιας εισαγωγής στο πρόβλημα με έναν μάλλον περιγραφικό τρόπο και αυτή η προσπάθεια οπωσδήποτε πρέπει να χαιρετιστεί.

Ενώ η ιδέα του για την ευθυγράμμιση των λαών κατά μήκος πολιτισμών ακούγεται αξιοσημείωτη, εγώ θα έτεινα να εστιάσω σε ένα δευτερεύον - σύμφωνα με τον συγγραφέα- θέμα το οποίο λαμβάνει ως δεδομένο. Στην προσπάθειά του να αρθρώσει τη θεωρία για την σύγκρουση των πολιτισμών,

παρουσιάζει την ταξινόμηση τους μ' έναν τρόπο που γρήγορα δίνει τέλος σε κάθε ερώτημα για την εγκυρότητά του.

Εκείνο που ειδικά με εκπλήσσει είναι η ευκολία με την οποία τραβά μια γραμμή να ξεχωρίσει μεταξύ του Δυτικού πολιτισμού και του ορθόδοξου. Έτσι ο αναγνώστης τον ακούει να ισχυρίζεται ότι «οι Δυτικές ιδέες της ατομικότητας, του φιλελευθερισμού, της συνταγματικότητας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της ισότητας, της ελευθερίας, της κυριαρχίας του νόμου, της Δημοκρατίας, των ελεύθερων αγορών, του χωρισμού εκκλησίας και κράτους, συχνά έχουν μικρή απήχηση σε ισλαμικές, κομφουκιανικές, ιαπωνικές, ινδουιστικές, βουδιστικές ή ορθόδοξες κουλτούρες» (1993, σ. 40). Και επιβεβαιώνοντας το με συντομότερο τρόπο λέει: «Ο ισλαμικός και ορθόδοξος πολιτισμός επίσης κληρονόμησαν από τον κλασικό πολιτισμό αλλά με κανένα τρόπο στον ίδιο βαθμό όσο η Δύση» (1996, σ. 69-70). Σαν μέλος ενός χριστιανικού πολιτισμού, του ορθόδοξου, αναρωτιέμαι πως έγινε και ταξινομήθηκα πλησιέστερα σε μια καταπληκτική ποικιλία μη χριστιανικών πολιτισμών. Είχα την εντύπωση ότι η παλιά στάση του Δυτικού Χριστιανισμού, που ισχυριζόταν ότι είναι ο μόνος αληθινός κληρονόμος της αδιαίρετης χριστιανοσύνης, ήταν απηρχαιωμένη.

Τα ιστορικά γεγονότα παρ' όλα αυτά δεν φαίνονται πρόθυμα να υποστηρίξουν τη θεωρία του Χάντιγκτον για την Ανατολική κατωτερότητα (επί τη ευκαιρία, θα έπρεπε να γράφουμε μάλλον Ανατολικός Χριστιανισμός ή "Ορθόδοξος" μέσα σε εισαγωγικά, λαμβάνοντας έτσι τον όρο ως τεχνικό και όχι σαν επίθετο που χρησιμοποιείται σήμερα για να ονομάσει συντηρητικούς ή φονταμενταλιστές όλων των θρησκειών. Οι παρεξηγήσεις θα έπρεπε ν' αποφευχθούν εδώ διότι ο όρος ορθόδοξος χρησιμοποιείται διαρκώς από τον 4ο αιώνα και δεν έχει σε τίποτα να κάνει με την εμμονή στην κυριολεκτική ερμηνεία των κειμένων).

Δυστυχώς, οι ορθόδοξες χώρες δεν είχαν την ευκαιρία να εκδηλώσουν την επιθυμία τους για δημοκρατία, ισότητα, συνταγματικότητα κ.λπ. Λόγω της γεωγραφικής τους θέσεως, έπρεπε να υποφέρουν για αιώνες από την Οθωμανική κατοχή (εκτός από τη Ρωσία), εμποδίζοντας έτσι -ταυτόχρονα- την Κεντρική και Δυτική Ευρώπη απ' το να μοιραστεί την ίδια μοίρα. Όπου η γεωγραφία το επέτρεψε -όπως στην Ελλάδα- επιστήμονες και λόγιοι μετακινήθηκαν, μετά την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως στην Ιταλία συμβάλλο-

ντας στα ιδεώδη της Αναγεννήσεως και έγιναν θερμά αποδεκτοί. Ας μην ξεχνάμε ότι μια από τις αιτίες που η Ανατολή υπήρξε τρωτή, ήταν η δυτική καταστροφικότητα καθεαυτή, όπως στην περίπτωση των σταυροφοριών. Η βυζαντινή αυτοκρατορία ποτέ δεν συνήλθε, μετά την 4η σταυροφορία, και την διάρκειας 70 χρόνων κατοχή που ακολούθησε, γινόμενη έτσι ευκολότερη λεία για τους Οθωμανούς.

Αντίθετα, οι Δυτικές χώρες είχαν πληθώρα ευκαιριών να αποδείξουν την αφοσίωση τους στις ιδέες που ο Χάντιγκτον μνημονεύει. Τελικά, παρ' όλα αυτά, εμφανίστηκαν να παρουσιάζουν μια αποτυχία στον διεθνή χώρο εν συγκρίσει με την εσωτερική τους πραγματικότητα. Οι ιδέες εκείνες είχαν ήδη ανατείλει όταν η καθολική Λιθουανία και Ουγγαρία -δυτικές- πίεσαν την ορθόδοξη Γαλικία -περιοχές που ανήκουν σήμερα στην Πολωνία, Σλοβακία και Λευκορωσία- το 1596 να γίνουν ουνίτες (ώστε τώρα να αριθμούνται στην άλλη ομάδα), και όταν η αυτοκράτειρα της Αυστροουγγαρίας Μαρία Τερέζα -δυτική- καταπίεσε τους ορθόδοξους Ρουμάνους για την πίστη τους (18ος αιώνας). Οι ίδιες ιδέες δεν εμπόδισαν τις αποικιακές δυνάμεις -όλες δυτικές- απ' το να συμπεριφέρονται βάνουσα και να εξαφανίζουν κυριολεκτικά ανθρώπους, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ισπανία στην Αμερική, η Βρετανία και η Γαλλία στην Αφρική και την Ασία (επιζούν ακόμη στην Κύπρο άτομα με φρικαλέες αναμνήσεις από την βρετανική κυριαρχία κατά τη δεκαετία του '50. Τι ειρωνεία από τη χώρα που πρώτη καθιέρωσε τους δημοκρατικούς θεσμούς). Αυτές οι ιδέες θεωρήθηκαν πολύτιμες, ώστε να εξαχθούν και αλλού.

Από τότε που η Ελλάδα -ορθόδοξη- έγινε ανεξάρτητη το 1829, όλα τα Συντάγματά της, σαφώς διακήρυξαν την ισότητα για όλους τους πολίτες, και αυτό με επιμέλεια έγινε πράξη. Γνωρίζουμε ότι χρειάστηκαν άλλα 36 χρόνια και πολύ αίμα για τις ΗΠΑ -δυτικές- να σεβαστούν την ισότητα όλων των φυλών και να σταματήσουν τη δουλεία. Δεδομένου δε ότι χρειάστηκαν ακόμη περισσότερες δεκαετίες για να σταματήσουν οι διακρίσεις στην πράξη και δεδομένης της αναζωπυρώσεως του φονταμενταλισμού στις ΗΠΑ σήμερα, δεν θα έπρεπε κανείς να είναι πιο προσεκτικός στους αφορισμούς του;

Τα πράγματα στην ζωή δεν φαίνονται να μιμούνται την καθαρότητα των θεωρητικών μοντέλων το παράδοξο της Τουρκίας είναι χαρακτηριστικό. Το πρώτο βήμα προς το κοσμικό κράτος, το 1908, ακολουθήθηκε από 2

γενοκτονίες εναντίον των Ελλήνων και των Αρμενίων, που έλαβαν χώρα από τους ίδιους πρωταγωνιστές της εκκοσμίκευσης. Το δεύτερο και ελαφρύτερο βήμα προς τη δημοκρατία, στις αρχές της δεκαετίας του '50, ακολουθήθηκε από τον διωγμό των Ελλήνων πολιτών της Κωνσταντινουπόλεως και τη μαζική καταστροφή των περιουσιών τους. Πως μπορεί κανείς να συμβιβάσει την Δυτικοποίηση με τη μείωση της εθνικής και θρησκευτικής ανοχής;

Εκείνο που βρίσκεται πίσω από την έννοια του Χάντιγκτον περί της Δυτικής μοναδικότητας στηρίζεται στις «Δυτικές εμπειρίες του φεουδαλισμού, της Αναγέννησης, της Μεταρρύθμισης, του Διαφωτισμού, της Γαλλικής Επανάστασης, της Βιομηχανικής Επανάστασης» (1993, σ. 30). Αποδίδει σ' αυτές μια αποτελεσματικότητα που κρατάει δύο με πέντε αιώνες Προφανώς οι προηγούμενες εμπειρίες των λαών και είναι σημαντικές και συγκεντρώνονται στη συνειδητότητά τους – ακόμη και παλιότερες από αυτές – αλλά η διάρκεια και η εμβέλειά τους ποικίλλουν ανάλογα με το θέμα. Ο Χάντιγκτον παραδέχεται την γραμμή του Ουάλλας (1996, σ. 159), ο οποίος ξεχωρίζει μεταξύ ορθοδόξων και μη ορθοδόξων ανατολικών ευρωπαϊκών χωρών και, όπου ο πληθυσμός είναι ανάμεικτος, τον χωρίζει προσεκτικά με εσωτερικά σύνορα (Ουκρανία, Λευκορωσία, Ρουμανία). Παρά, και σε πείσμα των κοινών εμπειριών του κομμουνισμού, της κοινής οικονομικής καταστάσεως και των κοινών ενδιαφερόντων για το μέλλον, αποτυγχάνει να εφεύρει έναν πιο κομψό τρόπο να αρνηθεί ότι απλώς τραβά μια γραμμή κατά μήκος επιλεγμένων χριστιανικών ομολογιών.

Πρέπει να είμαστε συνεπείς στην κριτική μας. Εάν το επιχείρημα των εμπειριών της νεωτερικότητας εφαρμοστεί στις ΗΠΑ, ο δυτικός χαρακτήρας της χώρας, γίνεται έντονα συζητήσιμος. Αφού 26% του πληθυσμού είναι μαύροι ή Ισπανόφωνοι ή Ασιάτες ή Ιθαγενείς (1996, σ. 206) και απ' το υπόλοιπο 74% αφαιρέσουμε πολίτες με μη Δυτική προέλευση Έλληνες, Ρώσους, Σέρβους, Ρουμάνους Αλβανούς, Τούρκους, Άραβες, Ισραηλίτες κ.λπ., τότε ξαφνικά ανακαλύπτουμε ότι μόνο ένα 50 με 60% το: Αμερικανών -για την ακρίβεια οι προγονοί τους- μοιράζονται το προνόμιο να έχουν συμμετάσχει στη διαδικασία δυτικοποίησης των νέων καιρών.

Δεν είμαι το κατάλληλο πρόσωπο για να υπολογίσω την επίπτωση αυτής της ανακάλυψης στην αυτοσυνειδησία του αμερικανικού έθνους. Σε κάθε περίπτωση θα σήμαινε, θα μπορούσε να σημαίνει, μια σοβαρή κρίση στην

ταυτότητα του. Οπωσδήποτε,, ο ορισμός του φορέα των δυτικών ιδεών μπορεί να μην είναι ζήτημα καταγωγής – το οποίο ακούγεται και λίγο ρατσιστικό. Οι αρχαίοι Έλληνες, αντιπροσωπευόμενοι από τον Ισοκράτη, ήταν σοφότεροι ή τουλάχιστον περισσότερο συνετοί: «Έλληνες είναι όσοι συμμετέχουν στη δική μας παιδεία».

Περαιτέρω, ο Χάντιγκτον αναπαράγει την ευρέως αποδεκτή άποψη, στη Δύση, πως η αριστοκρατία ήταν ο πρόδρομος της Δημοκρατίας (1996, σ. 71). Εκτός από το οξύμωρο σχήμα αυτής της διατυπώσεως, το οποίο αποκρύβεται από τον ευφημισμό να ονομάζει την κοινωνική διαστρωμάτωση “κοινωνικό πλουραλισμό” (!) (ό.π., σ. 70), θα πρέπει κανείς να μετρήσει, να υπολογίσει, τα οδυνηρά και καταπιεστικά αποτελέσματα της ύπαρξης ευγενών πάνω στην ελευθερία και αξιοπρέπεια των λαών. Το είδος της δημοκρατίας που αναπτύχθηκε απ’ αυτήν, δεν ήταν μια πραγματική δημοκρατία κυριολεκτικά - διότι στα ελληνικά σημαίνει να κυβερνά ο λαός, οι πολίτες- αλλά το αποτέλεσμα μιας συγκρούσεως συμφερόντων.

Αντίθετα, ήταν ένα προνόμιο των ορθοδόξων χωρών να μην έχουν αριστοκρατία. Αυτό επέτρεψε στα άτομα να έχουν ευκολότερη πρόσβαση σε ηγετικούς ρόλους. Στη βυζαντινή αυτοκρατορία, πληθώρα φτωχών πολιτών, χαμηλής κοινωνικής προέλευσης, έχουν γίνει αυτοκράτορες, ιερείς, επίσκοποι, πατριάρχες κ.λ.π, ενώ στη Δύση, οι εκκλησιαστικοί ρόλοι αποτελούσαν ένα κλειστό επάγγελμα για τους ευγενείς, συχνά σε μια κληρονομική βάση. Στην πραγματικότητα, η Δύση είχε πολύ περισσότερο δρόμο να διανύσει για να πετύχει τη δημοκρατία. Το επιχείρημα του Χάντιγκτον, που προσπαθεί να παρουσιάσει ένα ελάττωμα ως αρετή, επιδέχεται και αντίστροφη ανάγνωση και θα μπορούσε να είναι όμοιο με τον ισχυρισμό ότι το ελάττωμα ενός παιδιού, που με τη δύναμη της θελήσεως του στο τέλος καταφέρνει να περπατήσει, είναι περισσότερο επιθυμητή κατάσταση από εκείνη ενός υγιούς παιδιού, που του απαγορεύεται να περπατήσει εντελώς. Η κίνηση που παρήγαγε τη Magna Carta το 1215, η Γαλλική Επανάσταση το 1789 και η Ρωσική Επανάσταση το 1917, όλες αποφασιστικά άλλαξαν την Ευρώπη. Και οι τρεις ήταν εσωτερικές εκρήξεις και προσανατολισμένες εναντίον της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Δυο από αυτές συνέβησαν σε Δυτικές χώρες λόγω της προϋπάρχουσας κοινωνικής καταπίεσης. Στην ορθόδοξη περιοχή, οι μείζονες επαναστάσεις κατευθύνθηκαν εναντίον

εξωτερικών εχθρών και τυράννων και είχαν αίσθημα εθνικότητας, μια αίσθηση εθνική. Δεν υπήρχε ανάγκη να πολεμηθεί η αριστοκρατία διότι δεν υπήρχε αριστοκρατία. (Η περίπτωση της Ρωσίας ήταν μια εξαίρεση. Ήταν μια χώρα που εκτέθηκε στο χριστιανισμό από το 988, μισό από το διάστημα του χρόνου των άλλων ορθόδοξων λαών στην Ελλάδα, τα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή. Την εποχή του εκχριστιανισμού της, υπήρχε ήδη η κοινωνική διαστρωμάτωση. Δεν αναπτύχθηκε αιώνες μετά όπως συνέβη στη Δ. Ευρώπη. Εκτός αυτού, η Ρωσική αριστοκρατία βασιζόταν στην κυριαρχία γης και στις υπηρεσίες που παρείχαν οι ευγενείς κι έτσι δεν ήταν κληρονομική). Αμέσως μόλις οι ορθόδοξες χώρες ελευθερώθηκαν από τους Οθωμανούς, εναγκαλίστηκαν τις ίδιες Δυτικές ιδέες. Οι φτωχοί και ανεπαρκώς εκπαιδευμένοι Έλληνες με υπερηφάνεια διακήρυξαν, μόλις έγιναν ανεξάρτητοι, σε κάθε Σύνταγμά τους πως «Τίτλοι ευγενείας ούτε απονέμονται ούτε αναγνωρίζονται», ενώ η αριστοκρατία ήταν ακόμα ενεργή στη Βρετανία, την Πρωσία, την Αυστροουγγαρία και τη Γαλλία -όλες Δυτικές-για δεκαετίες και επέζησε της αυγής του 20ού αιώνα!

Η βιασύνη του συγγραφέα να αρθρώσει την ενδιαφέρουσα θεωρία του τον οδηγεί σε υπεραπλουστεύσεις για να διευκολύνει τα συμπεράσματά του. (Ένα κατανοητό σφάλμα που συμβαίνει σε πολλούς επιστήμονες). Ένα δείγμα είναι: «Στο Ισλάμ, ο θεός είναι Καίσαρας. Στην Κίνα και στην Ιαπωνία, ο Καίσαρας είναι Θεός. Στην ορθοδοξία ο θεός είναι ο νεώτερος σύντροφος του Καίσαρα» (1996, σ. 70).

Ο αποφθεγματικός λόγος αδικεί εάν χρησιμοποιεί τη γοητευτική του δύναμη για να συγκρίνει ανόμοια ή μη σύγχρονα πράγματα. Στους Μεσαιωνικούς χρόνους, τους οποίους υπαινίσσεται, ο Δυτικός Καίσαρας ήταν κάτι παραπάνω. Ένα είδος αντιπρόσωπου του θεού. Και ας μη μιλήσουμε για τον Πάπα. Περαιτέρω, από τον 15ο μέχρι τον 19ο αιώνα, δεν υπήρχε ντόπιος Καίσαρας στην Ανατολή για να μας απασχολήσει, λόγω της Οθωμανικής κυριαρχίας (επί τη ευκαιρία ας πούμε ότι κυριαρχίες που να κρατούν πάνω από 400 χρόνια ούτε καν μπορεί να τις διανοηθεί η Δυτική εμπειρία. Θα έπρεπε λοιπόν να είναι ένας λόγος να εκτιμηθεί η σχετικά γρήγορη εγκατάσταση Δημοκρατικών θεσμών στις ορθόδοξες χώρες μετά την απελευθέρωσή τους από αυτή την παρατεταμένη αυταρχικότητα). Τελικά στον αιώνα μας, ο Καίσαρας λατρεύτηκε περίπου ως Θεός σε όλα τα πλαίσια. Ο Χίτλερ στη Δ.

Γερμανία, ο Στάλιν στη Σ. Ένωση (ορθόδοξη, καθολική, ισλαμική), ο Μάο στην Κίνα. Πραγματικά δεν μπορώ να δω κάποια ένδειξη που να υποστηρίζει την επιγραμματική ετυμηγορία του Χάντιγκτον. Το μόνο θεσμικό παράδειγμα συγχύσεως μεταξύ Θεού και Καίσαρα που μπορώ να βρω στη Νεότερη Ευρώπη είναι η βρετανική εξύψωση του βασιλιά ή της βασίλισσας πάνω από τους επισκόπους ως κεφαλή τους. Και ας μην ξεχνούμε εδώ ότι η Β. Ιρλανδία προμηθεύει τη Δύση με το προνόμιο να είναι το μοναδικό μέρος στο χριστιανισμό που τροφοδοτεί ένα θρησκευτικό πόλεμο μεταξύ δυο διαφορετικών συγγενών του Θεού (σύμφωνα με την ορολογία του Χάντιγκτον και σε πείσμα των βεβαιότητων του).

Εδώ είναι το σημείο όπου τα αξιοπρεπή επιχειρήματα για τις ιστορικές εμπειρίες παραμερίζονται και εμφανίζεται η υποτίμηση της ορθοδοξίας. Ο Χάντιγκτον πασχίζει μάταια να αποδώσει την καθυστέρηση των Δημοκρατικών θεσμών στην Ανατολική Ευρώπη σε πολιτιστικά στοιχεία αλλά αναρωτιέμαι αν θα μπορούσε να απαντήσει στο ερώτημα πώς αυτό θα μπορούσε να γίνει εφικτό κάτω από τους Οθωμανούς. Γενικά, ένα αίσθημα υπεροχής απέναντι στον ορθόδοξο χριστιανισμό κυριαρχεί στο βιβλίο του. Το καταπληκτικό συμπέρασμα είναι ότι οτιδήποτε προέρχεται από το Βυζαντινό πολιτισμό δεν θεωρείται Ευρωπαϊκό. Για παράδειγμα, «το Βυζάντιο από τον 8ο ως τον 11 αιώνα κατά πολύ υπερείχε της Ευρώπης σε πλούτο, εδαφική κυριαρχία, στρατιωτική δύναμη, καλλιτεχνικά, φιλολογικά κι επιστημονικά επιτεύγματα» (1996, σ. 50) ή «Ο Μαρξισμός ήταν ένα προϊόν του Δυτικού πολιτισμού αλλά δε ρίζωσε εκεί, ούτε πέτυχε εκεί» (ό. π., σ. 52). (Μήπως η Πολωνία, η Ουγγαρία, η Ανατολική Γερμανία, η Κροατία, η Σλοβενία κ.λπ βρίσκονται σε μίαν άλλη Ήπειρο;). Η Ευρώπη συρρικνώνεται μόνο στο Δυτικό της μέρος. Παρά το ότι τα επιτεύγματα του Βυζαντίου έλαβαν χώρα κυρίως πάνω στις Ευρωπαϊκές του εκτάσεις, πιθανώς οι Ασιατικές του εκτάσεις να του στερούν τον Ευρωπαϊκό του χαρακτήρα, πράγμα που δε συμβαίνει με την αποικιακή Δύση. Εύλογα κανείς θα ήθελε να πειστεί, πως μια πολυεθνική Αυτοκρατορία, διάδοχος της Ρωμαϊκής, εκτεινομένη πάνω σε ένα μεγάλο μέρος της Ευρώπης, ανεκτική, χωρίς διωγμούς αιρετικών και λογίων και επιστημόνων όπως στη Δύση, μιλώντας μια Ευρωπαϊκή γλώσσα, μοιραζόμενη την ίδια θρησκεία, εξοστρακίζεται από το Ευρωπαϊκό πλαίσιο.

«Ο Ευρωπαϊκός χριστιανισμός άρχισε να αναδύεται ως ξεχωριστός πολιτισμός κατά τον 8ο και 9ο αιώνα» (1996, σ. 50). Αυτή η μικρή δήλωση περικλείει την παρανόηση που γεννάει βασικές συγχύσεις. Ποιος αποφασίζει για την αρχή του Δυτικού πολιτισμού και με ποια κριτήρια; Συνέβη καμία αλλαγή στη γλώσσα ή τη θρησκεία τον καιρό που αναφέρει ο συγγραφέας; Υποψία μου είναι ότι, κάτω από τη θέση αυτή, υπονοούνται οι πολιτικές αλλαγές που επέφερε ο Κάρολος ο Μέγας -γύρω στο 800- με τις οποίες οι βόρειοι εισβολείς ενσωματώθηκαν και άρχισαν να κυβερνούν τη Δυτική Ευρώπη. Αυτό το γεγονός πανηγυρίστηκε από πολλούς ως χειραφέτηση από την πολιτιστική επίδραση της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας -Βυζαντινής- αλλά τι είδος καινούργιων πολιτιστικών χαρακτηριστικών δημιουργήθηκαν απ' αυτή τη μετακίνηση; Σύμφωνα με το παράθεμα του Χάντιγκτον της προηγούμενης παραγράφου (ό.π., σ. 50), μια παρακμή διάρκειας 300 χρόνων αρχίζει μ' αυτό το πνευματικό διαζύγιο. Εκτός αυτού, ακολουθώντας τον κατάλογο του των Δυτικών χαρακτηριστικών, ανακαλύπτουμε πως η κλασική κληρονομιά, η Ρωμαϊκή αντίληψη του Νόμου, ο Χριστιανισμός και οι Ευρωπαϊκές γλώσσες, ήδη υπήρχαν αιώνες πριν και από κοινού με το Βυζάντιο. Από την άλλη πλευρά, τα αντιπροσωπευτικά σώματα και ο ατομισμός, εμφανίστηκαν στην ιστορία μετά από 3 έως 5 αιώνες από το χρόνο που αναφέρει. Τελευταίο αλλά όχι ελάχιστο, ο χωρισμός εκκλησίας και κράτους ήταν αξιοθρήνητα απών, με δεδομένη τη θεωρία των δυο ξιφών την οποία οι πάπες ανέπτυξαν και εφάρμοσαν για πολύ καιρό, επιμένοντας στο να εκλέγουν, να εγκρίνουν και να ενθρονίζουν βασιλιάδες και άλλους ηγεμόνες. Εν πάση περιπτώσει, εάν ο πραγματικός χριστιανισμός είναι ο Δυτικός, πραγματικά δεν μπορώ να εφεύρω κάποια καλή δικαιολογία, για να θεωρήσω τον καθολικισμό (μια ομολογία που διακηρύσσει το αλάθητο ενός ατόμου, και που το εξάσκησε μέσα στον 19ο αιώνα, στην καρδιά της νεωτερικότητας), σαν ένα εγγενές και αναγκαίο μέρος εκείνου που ο συγγραφέας ονομάζει και διευκρινίζει ως Δυτική υπεροχή.

Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το θρησκευτικό κριτήριο σε μεγάλη έκταση, σαν το βασικό οδηγό για να διακρίνει μεταξύ των πολιτισμών. Καθ' ήν στιγμὴν θα μπορούσε αυτό να είναι χρήσιμο για τους μη ευρωπαϊκούς πολιτισμούς (βασικά επειδή ήσαν απομονωμένοι για αιώνες και έτσι διαμόρφωσαν διάφορες αξίες και στάσεις), αμφιβάλλω σοβαρά εάν μπορεί να εφαρμοστεί

στο χριστιανισμό με τον τρόπο που ο Χάντιγκτον το εφαρμόζει. Οι χριστιανοί στην ιστορία παρουσιάζουν κοινές ρίζες (που δεν συμβαίνει με άλλες θρησκείες) και μια αξιοσημείωτη κινητικότητα σ' έναν μάλλον μικρό χώρο, την Ευρώπη, έτσι ώστε, τα πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά έχουν συνυφανθεί, σε κάποιο βαθμό και κατά μήκος συγκεκριμένων θεμάτων.

Για παράδειγμα, εάν κάποιος επιθυμεί να αποτιμήσει αξίες και στάσεις απέναντι στην ιεραρχία και την ηγεσία, δεν θα είναι έκπληξη να διαπιστώσει πως οι ορθόδοξοι χριστιανοί και οι προτεστάντες μοιράζονται μια παρόμοια έλλειψη ανοχής απέναντι στην αυθεντία και εμφανίζουν μια μεγαλύτερη ευαισθησία για ατομικότητα και τοπικότητα που αποκρυσταλλώνεται στην οργάνωση των εκκλησιών. Σχηματίζουν ξεχωριστές ομοσπονδιακές εκκλησίες χωρίς ένα κέντρο εξουσίας, όπως αυτό υπάρχει στην καθολική εκκλησία. Αντίθετα, αυτό αντικαθίσταται από τη Σύνοδο. Για τον ορθόδοξο χριστιανισμό, αυτό είναι το αποτέλεσμα της θεολογικής θέσεως μιας διαλεκτικής συνθέσεως σώματος και ψυχής, σε μια περισσότερο οριζόντια προοπτική (όπως αυτή περιγράφηκε απ' τον μεγάλο θεολόγο της Κωνσταντινουπόλεως, Άγιο Μάξιμο, κατά τον 7ο αιώνα), αντίθετα με την πρώιμη δυτική ιδέα της υποταγής του σώματος (που εκφράσθηκε από τον Άγιο Αυγουστίνο) η οποία στη συνέχεια προήγαγε την ιεραρχία και σε άλλα πλαίσια.

Ή, εάν επιθυμούμε να εξετάσουμε τις πολιτιστικές πτυχές της στάσεως των χριστιανών απέναντι στο γάμο και στο άλλο φύλο, ανακαλύπτουμε ότι οι ορθόδοξοι και οι καθολικοί τείνουν να ευθυγραμμίζονται προς την προτεραιότητα και διατήρηση του γάμου, ενώ οι προτεστάντες δίνουν έμφαση στην πιστότητα. Έτσι, ένας προτεστάντης είναι πιο πιθανό να παντρευτεί 3 ή 4 φορές για να μείνει πιστός, αλλά ο μη προτεστάντης τείνει να προσπαθεί να σώσει τον γάμο σε πείσμα της μοιχείας.

Ένα ενδιαφέρον εύρημα που παραθέτω από το NEWSWEEK είναι, ότι τα ποσοστά εξώγαμων γεννήσεων στην Ευρώπη, απ' το 1991 ως και το 1993 ήταν: 2,9% στην Ελλάδα, 7,3% στην Ιταλία, 10,5% στην Ισπανία, 17% στην Πορτογαλία, 12,6% στο Βέλγιο, 19,7% στην Ιρλανδία, άλλα 46,8% στη Δανία, 45,9% στην Νορβηγία, 50% στη Σουηδία, 31,3% στη Φινλανδία. Προφανώς, υπάρχουν και άλλες αιτίες γι' αυτές τις διαφορές: για παράδειγμα, η κοινωνική πολιτική θα μπορούσε να εξηγήσει το 34,9% της καθολικής

Γαλλίας. Αλλά η γενική τάση είναι αυτή της προτεσταντικής κυριαρχίας της προτεραιότητας της ατομικότητας απέναντι στον θεσμικό γάμο.

Η ίδια διάκριση βρίσκεται και ως προς τις τάσεις απέναντι στο χρήμα. Αλλά ο Max Weber έχει επαρκώς καλύψει το θέμα αυτό πριν από μένα και καλύτερα από μένα. Εάν οι στάσεις και οι αξίες απέναντι στην ιεραρχία, την αγάπη, τον γάμο και το χρήμα δεν είναι ουσιώδη συστατικά ενός πολιτισμού, τότε πως ορίζει κανείς τον πολιτισμό; Για να μην πολυλογούμε, υπάρχουν πραγματικά γραμμές στην Ευρώπη, αλλά: α) Δεν περιορίζονται στην κατακόρυφη γραμμή που το βιβλίο προτείνει. Σε πολλές πτυχές είναι μάλλον οριζόντιες, ξεχωρίζοντας τη Μεσόγειο από τη Β. Ευρώπη, β) Δεν είναι τόσο ριζικές, όσο μεταξύ των Ευρωπαϊκών και άλλων πολιτισμών. γ) Προτιμούν τις εκπλήξεις και δεν συμφωνούν με τα στερεότυπα που υιοθετούν ορισμένοι επιστήμονες. Εν πάση περιπτώσει, το θέμα είναι πολύπλοκο και οι γραμμές διασταυρώνουν η μια την άλλη ανάλογα με το αντικείμενο που επιλέγουμε να μελετήσουμε, διότι πηγάζουν από αρχαίες θεολογικές διαφοροποιήσεις και όχι πρωταρχικά από εξωτερικά γεγονότα. Τα πρώτα είναι μάλλον η πηγή των δεύτερων.

Ο συγγραφέας φαίνεται μη ενήμερος αυτών των διαφοροποιήσεων και έτσι αποδίδει στη Δύση σχεδόν μεταφυσικές ιδιότητες οι οποίες υποστηρίζονται από την ασυνεπή εφαρμογή των επιχειρημάτων του. Παρά το ότι ο καθολικισμός και η ορθοδοξία έχουν κοινά τις εικόνες, τους Αγίους, τον αριθμό των μυστηρίων, θεολογικές πτυχές και μια παράδοση πιο πέρα από την Αγία Γραφή -όλ' αυτά απόντα στον προτεσταντισμό- και παρά την γέννηση του τελευταίου ακριβώς σαν ενός αντιδρώντος αντιπάλου, ο Χάντιγκτον τα συγχωνεύει στην ίδια θρησκευτική παράδοση (1996, σ. 65) και -κάτι απίστευτο- διαφοροποιεί την ορθοδοξία ως ξεχωριστή θρησκεία (1996, σ. 320).

Μετακινούμενοι τώρα στην ερμηνεία των συγχρόνων γεγονότων από τον Χάντιγκτον, δεν τολμώ να του ασκήσω κριτική παρά μόνο στην περιοχή που γνωρίζω καλά από την εμπειρία, την εμπλοκή της Ελλάδας. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί έναν μικρό αριθμό διφορούμενων δηλώσεων Ελλήνων πολιτικών, για ν' αποδείξει ότι η Ελλάδα αισθάνεται πλησιέστερα στον ορθόδοξο κόσμο παρά προς τη Δύση. Για μένα, και για όλους εκείνους που γνωρίζουν την ελληνική πολιτική σκηνή από μέσα, αυτό το συμπέρασμα

ακούγεται μάλλον επιφανειακό, δεδομένου ότι ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της χώρας μας είναι ακριβώς το αντίθετο. Οι ηγέτες μας, ανεξαρτήτως κομμάτων δεν είναι ενήμεροι του πλούτου του πολιτισμού που αντιπροσωπεύουν και τείνουν να συμπεριφέρονται σαν δορυφόροι μιας μη ντόπιας σκέψης. Πιο ειδικά, η θεωρία ενός ορθόδοξου τόξου, εναντίον του Ισλάμ, έχει πολύ μικρή απήχηση στην Ελλάδα, μάλλον λοιδορείται από τον ελληνικό τύπο και εγκαταλείπεται τώρα και από τους λίγους πιστούς της..

Εκτός αυτού, η “δύσκολη” συμπεριφορά της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση κατά τη δεκαετία του '80 και αρχές του '90, εσφαλμένα αποδίδεται από το συγγραφέα σε πολιτιστικές προτιμήσεις (1996, σ. 162-163). Η ειρωνεία είναι ότι, κατά το μεγαλύτερο αυτό χρονικό διάστημα, η Ελλάδα κυβερνιόταν από το ΠΑΣΟΚ το οποίο ήταν το λιγότερο οικείο, και το πιο αντιτιθέμενο στην ορθόδοξη εκκλησία και τις αξίες της. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, αυτή η συμπεριφορά ήταν είτε μια αυθαίρετη κρίση προσώπων που επεδίωκαν την περιθωριοποίηση μικρών χωρών της Ε.Ε ή οφειλόταν σε ιδιομορφία ή ανεπάρκεια Ελλήνων αντιπροσώπων. (Το εμπάργκο εναντίον της F.Y.R.O.M. ήταν κάτι διαφορετικό παρ' όλα αυτά. Το θέμα του ονόματος ένωσε όλους τους Έλληνες, ως ζήτημα ιστορικής αλήθειας και δικαιοσύνης. Ο Χάντιγκτον δεν αναφέρει το γεγονός ότι το ίδιο το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο δυο φορές απέρριψε την αγωγή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής εναντίον της Ελλάδος). Οι αξιωματούχοι της Ένωσης διαμαρτύρονται κυρίως για οικονομικές αποκλίσεις της Ελλάδας και όχι για την έλλειψη συνεργασίας ή συμμορφώσεως. Εάν αυτό ήταν το κριτήριο, η Βρετανία, η Ιταλία και η Δανία θα ήταν οι πιο “δύσκολες” χώρες. Γενικώς, οι διαφοροποιήσεις δεν είναι τόσο συχνές, όσο νομίζει ο συγγραφέας και, με κίνδυνο να γίνει κανείς κυνικός, το πολιτιστικό κίνητρο είναι το λιγότερο δυνατό.

Τα σταθερά μειονεκτήματα του βιβλίου, είναι ότι ο συγγραφέας: α) πιέζει τις ερμηνείες των παγκόσμιων γεγονότων να συμμορφωθούν με τη βασική του σκέψη και β) στηρίζεται στα κρίσιμα σημεία σε πηγές αμφισβητήσιμης εγκυρότητας. Για παράδειγμα, για να υποστηρίξει την κατακόρυφη διχοτόμηση της Ευρώπης, παραθέτει ως ορισμό του Δυτικού, το γεγονός ότι ορισμένες χώρες «έλαβαν τον χριστιανισμό τους απ' τη Ρώμη απευθείας» (1996, σ. 160), αλλά η αλήθεια είναι ότι ο χριστιανισμός έφτασε

στην Γαλλία, στην Λυών, από Έλληνες εμπόρους από τη Μικρά Ασία και στους Σλάβους της σημερινής Τσεχίας, Σλοβακίας, Ουγγαρίας και Πολωνίας, από τους Έλληνες αδελφούς Μεθόδιο και Κύριλλο από τη Θεσσαλονίκη τον 9ο αιώνα. Αυτοί αργότερα συνεργάστηκαν με τον Πάπα, αλλά αρχικά είχαν σταλεί από την Κωνσταντινούπολη.

Εάν αυτό το κείμενο θεωρηθεί ότι παρουσιάζει ένα ανταγωνιστικό πνεύμα γύρω από το ποιος είναι καλύτερος μπροστά στον καθρέφτη της ιστορίας, τότε έχει διαβαστεί με λάθος τρόπο. Ο σκοπός του είναι ακριβώς ο αντίθετος. Να αποκαλύψει μια βιασύνη που είναι καρπός προκαταλήψεως αιώνων, μεταμφιεσμένης επιστημονικά και ενθαρρυσμένης από την αμερικανική οικονομική ισχύ. Μια εξιδανίκευση της Δύσης φαίνεται σ' εμένα να είναι το προπατορικό αμάρτημα του βιβλίου. Η αυταπάτη μιας ομογενούς πρωτοπόρος Δύσης, που ενοχλείται από τα ελαττώματα και τις καθυστερήσεις των άλλων πολιτισμών, συμπληρώνεται από τη θεωρία ότι οι ΗΠΑ είναι ο πιο γνήσιος αντιπρόσωπος του πνεύματος της. [Ένα ερώτημα εδώ θα μπορούσε να είναι πώς οι ΗΠΑ επέτρεψαν στον εαυτό τους να ευθυγραμμίζονται για 30 χρόνια με το Ισραήλ, μια χώρα στην οποία κανείς δεν μπορεί να φανταστεί εθνικότητα χωρίς να μοιράζεται την Εβραϊκή θρησκεία (ενάντια στο Δυτικό ιδανικό του πλουραλισμού). Και κάνοντας αυτό καταπίεζε Παλαιστίνιους εκατομμύρια των οποίων είναι χριστιανοί -ορθόδοξοι και καθολικοί. Προφανώς, οι ΗΠΑ πρέπει να διαλέξουν. Αντιπροσωπεύονται από το κύριο χριστιανικό προτεσταντικό τους ρεύμα ή από ένα πολυπολιτισμικό ιδεώδες;] Το βιβλίο δεν συγκρίνει είτε τις επιτυχίες των πολιτισμών, είτε τις αποτυχίες τους. Απλώς συγκρίνει όχι ευθέως και ανοιχτά -είναι αλήθεια- τις Δυτικές αρετές με την αδεξιότητα των άλλων -Ορθοδοξία- ή την καταστροφικότητά τους -Ισλάμ. Όλα αυτά θα μπορούσαν να εξηγήσουν την ενθουσιαστική αποδοχή του στις ΗΠΑ αλλά δεν εκ-πληρούν τα λεπτά κριτήρια μιας επιστημονικής εργασίας. Στην πραγματικότητα, ο Χάντιγκτον είναι ο τελευταίος που πρέπει να κατηγορηθεί γι' αυτή την έλλειψη στέρεας ιστορικής γνώσης. Αυτός είναι μάλλον το θύμα. Οι πραγματικοί δράστες είναι εκείνοι που επιμελώς καλλιέργησαν την ιδέα ότι «Όλοι οι κλάδοι του χριστιανισμού ή όλα τα μέρη της Ευρώπης ή όλοι οι διάδοχοι της Ρώμης είναι ίσοι αλλά μερικοί απ' αυτούς είναι πιο ίσοι από τους άλλους».

Επιπλέον, το να υποκρίνεται κανείς ότι καθετί το οποίο αναδύεται μέσα από το ψυγείο της ιστορίας είναι πολιτισμός, δεν είναι τίποτα λιγότερο παρά να αγνοεί τη Δυτική ανάμειξη στη ζωή χωρών που ανήκουν σε πολιτισμούς που ο συγγραφέας ονομάζει Λατινοαμερικανικό, Ισλαμικό, Αφρικανικό, Ινδικό. Οι λαοί δρουν με ένα συγκεκριμένο τρόπο, τώρα το 1997, όχι μόνο λόγω της πολιτιστικής τους υποδομής αλλά επίσης με όρους της έντονης προϊστορίας τους με τη Δύση. Τίποτα δεν είναι όπως πριν. Η Δύση έχει γίνει μέρος του προβλήματος, όχι ένας ουδέτερος κριτής. Προτείνω αυτό να είναι η βάση για να κατανοήσουμε τη νέα απρόβλεπτη, ιδιόρρυθμη, δυσάρεστη, βίαιη, επικίνδυνη ή στιδήποτε άλλο συμπεριφορά των λαών. Έτσι ό,τι υλικό απομείνει, θα μπορούσε να είναι μια καρποφόρος αρχή για μια αξιόπιστη αναθεώρηση, ανακαθορισμό και ανα-χαρτογράφηση των πολιτισμών.

Για να κλείσουμε, η σύγκρουση των πολιτισμών είναι αναμφίβολα ένας χώρος υποσχόμενος πολλά για τη μελλοντική έρευνα, αλλά κάτω από την προϋπόθεση ν' αποφευχθεί η βιασύνη της προκατάληψης και να σχεδιαστεί προσεκτικά στη μεθοδολογία. Η ανάγκη για διεθνή και διεπιστημονική μελέτη είναι περισσότερο από επείγουσα. Ακόμα και η θεολογία ωφελείται από την ψυχολογία της Θρησκείας και την Κοινωνιολογία της θρησκείας. Πώς μπορούμε να μιλάμε για πολιτισμό και κουλτούρα χωρίς τη βοήθεια της Θεολογίας, Ψυχολογίας, Κοινωνιολογίας κ.λ.π;

Είμαστε ευγνώμονες στον καθηγητή Χάντιγκτον που πυροδότησε τη συζήτηση αλλά τα φαινόμενα αυτά είναι πολύπλοκα για να μπορούν ν' αναδειχθούν μόνο από την Πολιτική Θεωρία και φυσικά είναι πολύτιμες κληρονομίες για ν' αφεθούν μόνο στους πολιτικούς ηγέτες.

Πηγή : <http://www.antibaro.gr/>